Vol-13 Special Issue- 2.1 ISSN- 2349-7076

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
Patron: Prof. R. G. Kothari
Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

जागतिक विकासासाठी सहस्त्रक विकास ध्येय : एक अभ्यास

सोनल सुभाषराव डगवार
नारायणराव नागरे महाविद्यालय, दुसरबीड

सारांश

सहस्त्रक विकास ध्येय (Millennium Development Goals – MDGs) ही संयुक्त राष्ट्र संघाने 2000 साली स्वीकारलेली जागतिक विकासाची महत्त्वाकांक्षी योजना होती. जगातील गरिबी, उपासमार, अशिक्षितपणा, बालमृत्यू, मातामृत्यू, लैंगिक असमानता, पर्यावरणीय ऱ्हास आणि संसर्गजन्य रोग यांसारख्या गंभीर समस्यांवर उपाययोजना करण्यासाठी आठ प्रमुख ध्येये निश्चित करण्यात आली. ही ध्येये 2000 ते 2015 या कालावधीत साध्य करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले होते. या संशोधनात MDGs ची संकल्पना, उद्दिष्टे, जागतिक विकासातील योगदान, भारतातील अंमलबजावणी, यश, मर्यादा आणि पुढे शाश्वत विकास ध्येयांकडे (Sustainable Development Goals – SDGs) झालेल्या संक्रमणाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. उपलब्ध दुय्यम माहितीच्या आधारे असे दिसून येते की MDGs मुळे जागतिक स्तरावर दारिद्र्य कमी करण्यात, प्राथमिक शिक्षणाचा विस्तार करण्यात, बालमृत्यू व मातामृत्यू कमी करण्यात आणि आरोग्य सेवांमध्ये सुधारणा करण्यात महत्त्वपूर्ण प्रगती झाली. तथापि, सर्व देशांमध्ये समान प्रगती झाली नाही. त्यामुळे विकास प्रक्रियेत असमानता, आर्थिक विषमता आणि पर्यावरणीय आव्हाने कायम राहिली. याच अनुभवांच्या आधारे SDGs ची निर्मिती करण्यात आली.

कीवर्ड्स : सहस्त्रक विकास ध्येय, जागतिक विकास, संयुक्त राष्ट्र संघ, दारिद्र्य निर्मूलन, शाश्वत विकास.

प्रस्तावना : विसाव्या शतकाच्या अखेरीस जग अनेक सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय समस्यांनी ग्रासलेले होते. विकसनशील आणि अल्पविकसित देशांमध्ये दारिद्र्य, भूक, अशिक्षितपणा, बालमृत्यू, मातामृत्यू, लैंगिक विषमता, HIV/AIDS, मलेरिया यांसारख्या साथीच्या रोगांचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणावर वाढले होते. या पार्श्वभूमीवर सप्टेंबर 2000 मध्ये न्यूयॉर्क येथे संयुक्त राष्ट्र संघाच्या Millennium Summit मध्ये 189 सदस्य राष्ट्रांनी Millennium Declaration स्वीकारली. या घोषणेतून आठ सहस्त्रक विकास ध्येयांची (MDGs) निर्मिती झाली. भारतासह अनेक विकसनशील देशांनी या ध्येयांच्या पूर्ततेसाठी विविध योजना राबवल्या. सर्व शिक्षा अभियान, राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA), राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कार्यक्रम अशा योजनांनी MDGs साध्य करण्यास मदत केली. त्यामुळे जागतिक विकास प्रक्रियेत MDGs हे एक महत्त्वपूर्ण टप्पा मानले जातात.

संशोधनाची उद्दिष्टे : सहस्त्रक विकास ध्येयांची संकल्पना समजून घेणे. MDGs ची प्रमुख उद्दिष्टे स्पष्ट करणे. जागतिक विकासामध्ये MDGs चे योगदान अभ्यासणे. भारतातील MDGs च्या अंमलबजावणीचा आढावा घेणे. MDGs मधील यश आणि मर्यादांचे विश्लेषण करणे.

संशोधन पद्धती : या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक (Descriptive) संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला असून संयुक्त राष्ट्र संघाचे अहवाल, जागतिक बँकेचे अहवाल, संशोधन लेख, पुस्तके आणि शासकीय प्रकाशने यांचा आधार घेण्यात आला आहे. उपलब्ध माहितीचे विश्लेषण करून निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

सहस्त्रक विकास ध्येयांची (MDGs) प्रमुख ध्येये :

2015 या कालावधीसाठी संयुक्त राष्ट्र संघाने पुढील आठ ध्येये निश्चित केली होती.
अत्यंत दारिद्य आणि उपासमार दूर करणे.
सर्वांसाठी सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण उपलब्ध करणे.
स्त्री-पुरुष समानता आणि महिलांचे सक्षमीकरण करणे.
बालमृत्यूचे प्रमाण कमी करणे.मातामृत्यूचे प्रमाण कमी करणे.
HIV/AIDS, मलेरिया आणि इतर साथीच्या रोगांवर नियंत्रण मिळवणे.
पर्यावरणीय शाश्वतता सुनिश्चित करणे. विकासासाठी जागतिक भागीदारी मजबूत करणे.
या ध्येयांमुळे जगभरातील सरकारे, स्वयंसेवी संस्था, आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि नागरी समाज यांना विकासाच्या समान उद्दिष्टांसाठी एकत्रितपणे कार्य करण्याची दिशा मिळाली.

सहस्त्रक विकास ध्येयांची संकल्पना : सहस्त्रक विकास ध्येये म्हणजे मानवी विकास, सामाजिक न्याय, आर्थिक समता आणि पर्यावरणीय संरक्षण यांचा समन्वय साधण्यासाठी निश्चित करण्यात आलेली जागतिक विकास उद्दिष्टे होय. ही ध्येये विशेषतः विकसनशील देशांतील जीवनमान उंचावण्यासाठी तयार करण्यात आली होती. MDGs चा मूलभूत हेतू असा होता की प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षण, आरोग्य, अन्न, स्वच्छ पाणी, रोजगार आणि सन्मानपूर्वक जीवन जगण्याची संधी उपलब्ध व्हावी.

सहस्त्रक विकासाची आठ ध्येये :

अत्यंत दारिद्य व उपासमार कमी करणे.
सर्वांसाठी प्राथमिक शिक्षणाची हमी देणे.
स्त्री-पुरुष समानता व महिलांचे सक्षमीकरण.
बालमृत्यूचे प्रमाण कमी करणे.
मातामृत्यूचे प्रमाण कमी करणे.
एचआयव्ही/एड्स, मलेरिया व इतर संसर्गजन्य रोगांवर नियंत्रण.
पर्यावरणीय शाश्वतता सुनिश्चित करणे.
जागतिक विकासासाठी भागीदारी मजबूत करणे.

सहस्त्रक विकास ध्येयांची सैद्धांतिक मांडणी :

मानवी विकास सिद्धांत : अर्थतज्ज्ञ अमर्त्य सेन आणि महबूब उल हक यांनी मांडलेल्या मानवी विकास सिद्धांतानुसार विकासाचा केंद्रबिंदू आर्थिक वाढ नसून मानवाचे जीवनमान सुधारण्यावर असावा. शिक्षण, आरोग्य आणि संधींची समान उपलब्धता हे विकासाचे प्रमुख निकष आहेत. MDGs ही संकल्पना या सिद्धांताशी सुसंगत आहे.

मूलभूत गरजा सिद्धांत : या सिद्धांतानुसार प्रत्येक व्यक्तीला अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य आणि स्वच्छ पाणी या मूलभूत गरजा उपलब्ध झाल्याशिवाय विकास शक्य होत नाही. सहस्त्रक विकास ध्येयांमध्ये या गरजांना प्राधान्य देण्यात आले आहे.

शाश्वत विकास सिद्धांत : 1987 मधील ब्रंटलँड आयोगाने शाश्वत विकासाची संकल्पना मांडली. वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर परिणाम होणार नाही अशी विकास प्रक्रिया म्हणजे शाश्वत विकास होय. MDGs मधील पर्यावरणीय शाश्वततेचे ध्येय या सिद्धांतावर आधारित आहे.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

आधुनिकीकरण सिद्धांत : या सिद्धांतानुसार आर्थिक विकासासाठी औद्योगिकीकरण, शिक्षण, तंत्रज्ञान आणि आधुनिक संस्था आवश्यक असतात. सहस्त्रक विकास ध्येयांमध्ये शिक्षण, आरोग्य आणि आर्थिक विकासाला महत्त्व देऊन आधुनिक विकासाला चालना देण्यात आली.

सामाजिक न्याय सिद्धांत : जॉन रॉल्स यांच्या सामाजिक न्यायाच्या सिद्धांतानुसार समाजातील सर्व घटकांना समान संधी उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. MDGs मध्ये महिला सक्षमीकरण, शिक्षण आणि आरोग्य यांवर विशेष भर देण्यात आला आहे.

सहस्त्रक विकास ध्येयांचे महत्त्व :

जागतिक स्तरावर दारिद्र्य कमी करण्यासाठी एकसंध दिशा मिळाली.
प्राथमिक शिक्षणातील प्रवेशात लक्षणीय वाढ झाली.
बालमृत्यू व मातामृत्यूचे प्रमाण अनेक देशांत घटले.
महिलांच्या शिक्षणात आणि रोजगारामध्ये वाढ झाली.
HIV/AIDS, मलेरिया आणि क्षयरोग नियंत्रणासाठी जागतिक सहकार्य वाढले.
पर्यावरण संवर्धनाविषयी जागरूकता निर्माण झाली.
विकसित आणि विकसनशील देशांमध्ये विकास भागीदारी मजबूत झाली.

सहस्त्रक विकास ध्येयांची मर्यादा :

सर्व देशांची सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती समान नसल्यामुळे समान उद्दिष्टे सर्वत्र प्रभावी ठरली नाहीत.
उत्पन्नातील विषमता आणि सामाजिक असमानता पूर्णपणे कमी झाली नाही.
हवामान बदलासारख्या गंभीर समस्यांना पुरेसे महत्त्व मिळाले नाही.
अनेक देशांमध्ये अंमलबजावणीसाठी निधीची कमतरता होती.
काही उद्दिष्टांसाठी आवश्यक आकडेवारी आणि मूल्यमापन यंत्रणा अपुरी होती.

सहस्त्रक विकास ध्येयांचे मूल्यमापन :

जागतिक विकासातील MDGs चे योगदान : MDGs मुळे जागतिक विकासाला मोठी चालना मिळाली. जागतिक बँकेच्या आणि संयुक्त राष्ट्रांच्या अहवालांनुसार अत्यंत दारिद्र्यात राहणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणावर कमी झाले. प्राथमिक शिक्षणामध्ये प्रवेश वाढला. मुलींच्या शिक्षणात सुधारणा झाली. अनेक देशांमध्ये बालमृत्यू आणि मातामृत्यूचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या कमी झाले. HIV/AIDS विरुद्ध जागरूकता वाढली तसेच मलेरिया आणि क्षयरोग नियंत्रणासाठी प्रभावी कार्यक्रम राबविण्यात आले. स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता वाढविण्यातही अनेक देशांना यश मिळाले. याशिवाय विकसित देशांनी विकसनशील देशांना आर्थिक आणि तांत्रिक सहकार्य पुरवून जागतिक विकासातील भागीदारी अधिक मजबूत केली.

भारतातील MDGs ची अंमलबजावणी : भारताने MDGs साध्य करण्यासाठी विविध सामाजिक आणि आर्थिक कार्यक्रम राबविले. सर्व शिक्षा अभियानमुळे प्राथमिक शिक्षणाचा विस्तार झाला. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानामुळे माता आणि बाल आरोग्य सेवांमध्ये सुधारणा झाली. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA) मुळे ग्रामीण भागातील रोजगाराच्या संधी वाढल्या आणि दारिद्र्य कमी करण्यास मदत झाली. महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी स्वयं-सहायता गट, बेटी बचाओ-बेटी पढाओ यांसारख्या उपक्रमांनी सकारात्मक परिणाम घडवून आणले. तथापि, प्रादेशिक विषमता, लोकसंख्या वाढ, शहरीकरण आणि संसाधनांची कमतरता यांमुळे काही ध्येये पूर्णपणे साध्य होऊ शकली नाहीत.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

सहस्त्रक विकास ध्येयांचे मूल्यमापन : 2015 पर्यंत अत्यंत दारिद्र्य कमी करण्यात महत्त्वपूर्ण प्रगती झाली. प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार वाढला आणि बालमृत्यूमध्ये घट झाली. तथापि, अनेक आफ्रिकी आणि अल्पविकसित देशांमध्ये अपेक्षित प्रगती झाली नाही. हवामान बदल, वाढती विषमता आणि रोजगाराच्या समस्या कायम राहिल्या. त्यामुळे संयुक्त राष्ट्रसंघाने 2015 मध्ये अधिक व्यापक शाश्वत विकास ध्येये (Sustainable Development Goals – SDGs) स्वीकारली.

निष्कर्ष : सहस्त्रक विकास ध्येयांनी जागतिक विकासाच्या इतिहासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. या ध्येयांमुळे विकासाच्या प्रक्रियेला स्पष्ट दिशा मिळाली आणि अनेक देशांनी सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात उल्लेखनीय प्रगती साधली. दारिद्र्य कमी करणे, शिक्षणाचा विस्तार, आरोग्य सेवांमध्ये सुधारणा आणि महिलांचे सक्षमीकरण यांसारख्या क्षेत्रांत MDGs चा सकारात्मक प्रभाव दिसून आला. सहस्त्रक विकास ध्येये ही जागतिक विकासाच्या इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण संकल्पना ठरली. या ध्येयांनी विकासाच्या केंद्रस्थानी मानवाला स्थान दिले आणि दारिद्र्य निर्मूलन, शिक्षण, आरोग्य, स्त्री-पुरुष समानता आणि पर्यावरण संरक्षण यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये जागतिक सहकार्याला चालना दिली.

संदर्भ (References) :

Sachs, J. D. (2005). The end of poverty: Economic possibilities for our time. Penguin Press.

United Nations. (2000). United Nations Millennium Declaration. United Nations.

United Nations. (2015). The Millennium Development Goals Report 2015. United Nations.

United Nations Development Programme. (2015). Human Development Report 2015: Work for human development. UNDP.

World Bank. (2015). World Development Indicators 2015. World Bank.

World Health Organization. (2015). World Health Statistics 2015. World Health Organization.

Government of India. (2015). Millennium Development Goals: India Country Report 2015. Ministry of Statistics and Programme Implementation.

Rawls, J. (1971). A theory of justice. Harvard University Press.

Sen, A. (1999). Development as freedom. Oxford University Press.

United Nations. (2000). United Nations Millennium Declaration (A/RES/55/2). United Nations.

United Nations. (2015). The Millennium Development Goals report 2015. United Nations.